

REICH SZABINA

Székesfehérvár városszerkezete, gazdasági fejlődése és anyagi kultúrája a kora Árpád-kortól a 16. századig*

*The urban topography, economic development and material culture of
Székesfehérvár from the early age of Árpád to the 16th century*

A disszertáció célkitűzései

Az értekezéssel átfogó képet kívántam adni Székesfehérvár kialakulásáról, folyamatos bővüléséről, továbbá az ország politikai és gazdasági életében betöltött szerepéről. A város történetében bekövetkező változások hatással voltak az anyagi kultúrájára is, ez egyaránt megmutatkozott a mindennapok világát tükröző régészeti leletanyagban és az igényesebb, különböző stíluskorszakok jegyeit magukon viselő, művészi tevékenységben. Hasonló összegző munkát mindössze néhány jelentősebb település esetében (Buda, Esztergom, Óbuda, Sopron, Visegrád) végeztek el, melyekről folyamatosan újabb kutatási eredmények látnak napvilágot.

Az értekezés elkészítése interdiszciplináris megközelítést igényelt. A rendelkezésemre álló történeti források mellett geográfiai, régészeti és néprajzi adatokat használtam fel. A vizsgálat időintervalluma a kora Árpád-kortól a 16. századig terjedt ki.

A város történetére vonatkozóan a 14. századtól szaporodnak meg az írott források, a 16. század végétől, de zömmel a 17. században a haditudósítások és hadmérnöki munkák révén a képi ábrázolások is gazdagítják a rendelkezésünkre álló forrásanyagot. A 18–19. századi térképek is tartalmaznak használható adatokat a középkori város megismeréséhez.

* Témavezető: Prof. Dr. Fedeles Tamás. „Kárpát-medence és szomszédos birodalmak 600 és 1700 között” doktori program.

A feldolgozott leletanyag kiválasztásánál igyekeztem olyan, kiemelt jelentőséggel bíró településrészekről származó anyagot választani, amelyek megfelelő ásatási dokumentációval rendelkeztek. Kül- (Sziget utca) és a belvárosból (Megyeház utca, Kossuth utca, Arany János utca, Jókai utca, Koronázó tér) származó leletegyüttest egyaránt vizsgáltam a kutatásom során. Ezeket kiegészítettem a 2015–2018 között, az általam vezetett régészeti kutatások (püspöki palotakert, püspöki székesegyház és környezete) részeredményeivel.

Az értekezésem három témakörre (topográfia/urbanizáció, kézművesipar, gazdaságtörténet és kereskedelem) összpontosult és tizennégy fejezetből áll. Az első tartalmi egységben ismertettem a város és egyéb települések topográfiájára, gazdasági alakulására és anyagi kultúrájára vonatkozó tanulmányokat, monográfiákat, forrásközléseket, hogy megfelelő kontextusba lehessen ágyazni a kutatásomat. A következő fejezetben a város szerkezetének és gazdaságának alakulása került bemutatásra három korszak szerint (11–12. század, 13–14. század, 15–16. század) történeti és topográfiai szempontból. Külön részben tárgyaltam a korai uralmi központ kiépülésének, valamint a tatárjárás után kiépített királyi vár és palota problematikáját. A tizenegyedik fejezetben kapott helyet a városszerkezet részeinek – az utcahálózat mellett a lakóházak, egyházi intézmények és a világi épületek – részletes bemutatása történeti és régészeti adatokkal ellátva. A feldolgozott leletanyag minden esetben az adott lelőhelyhez kapcsolódóan került beillesztésre. Az értekezés összefoglalással zárult, melyet a felhasznált forrásművek és irodalom felsorolása követett. Az értekezés gazdagon illusztrált képmelléklettel egészült ki.

Az értekezés tézisei

Alba Regia a királyi szabad (személynöki), a Kubinyi András-féle centralitási rendszerben pedig az elsőrendű városok közé tartozott, mivel egyidejűleg bíraskodási, pénzügyigazgatási, kereskedelmi központként funkcionált. A terület stratégiai fontos szerepet töltött be, mert kiemelt útvonalak (Szentföld, Konstantinápoly, Itália) vezettek rajta keresztül, ezáltal ki lehetett mutatni a külföldi termékek (német, osztrák, morva, olasz) jelenlétét, valamint magas színvonalú tárgyak helyi előállítására iránti igényét. A természeti környezetnek köszönhetően a terület megfelelő nyersanyagot (agyag, fa) biztosított különböző termékek gyártásához.

A *Medium Regni* részeként sok országos esemény (például gyűlések) zajlott itt, ezáltal fellendítve a piacot és megsokszorozva a megrendelések számát. A vásártartás és a vámmentesség kiváltsága állandó és folyamatosan felfelé ívelő gazdasági életet biztosított a fehérvári iparosoknak és kereskedőknek.

A kora Árpád-korban alakult ki egy uralmi központ a mai II. János Pál pápa téren, majd rövid időn belül egy nagyobb területet kerítették körbe kőfallal, bele-

foglalva a Szűz Mária-prépostságot és birtokát. A korai erődben kaphatott helyet a régészeti kutatások tanúsága szerint egy csarnokszerű épület (reprezentatív funkciót láthatott el) és a Szent Péter-plébániatemplom, amelyet 1352-ben említenek először plébániaként.

Fehérvár a 12. századtól egyre nagyobb mértékben urbanizálódó település képét mutatta az itt megjelenő idegen kereskedőknek, zarándokoknak és a letelepedő latinoknak köszönhetően. Új telepek jöttek létre, melyek körül fokozatosan kiépültek a védelmi rendszerek. A tatárjárást követően „új királyi várat és palotát” emeltek a város északkeleti sarkában, de az épületről csak 17. századtól rendelkezünk képi forrással, valamint az Országzászló téren feltárt falmaradványok nem teszik lehetővé rekonstrukcióját és az egyes épületrészek funkciójának azonosítását sem.

A 13. század első felében bekövetkező gazdasági fellendülésnek köszönhetően letelepedtek az ispotályos- és koldulórendek is. A városba érkező *latinusok* révén megjelentek a piacon a távoli tájakról érkezett, nagyértékű cikkek, mert a lakosság megfelelő felvevőpiacot biztosított. Kezdetben a mindennapi élethez szükséges, alapvető termékeket ellátó iparosok (például mészáros, pék, szabó, szűcs, tímár, varga) működtek a településen. A tatárjárást követően, a 13. század második felétől gazdasági fellendülés mutatható ki, mely jól tükröződik a feldolgozott anyagok leletgazdagságában. Új, változatos formák és készítési technikák jelentek meg a kézműipar minden ágazatában.

A 14. század közepétől megindult a céhrendszer kibontakozása, de a településről egyetlen adattal rendelkezünk (1512, szabócéh) a szervezet meglétéről. Fellendült a borkereskedelem, melyről az alapincézett lakóházak tanúskodnak. A 15. századra hat főipari csoportot (fém- és fémfeldolgozó-ipar, élelmezési, fa- és építőipar, szövő-, bőripar, textil- és textildolgozóipar) lehetett elkülöníteni a rendelkezésünkre álló írott források és a tárgyi hagyatékok alapján, alátámasztva a virágzó kézművességgel rendelkező város meglétét. A székesfehérvári harmincadok bevételei megugrottak és saját mértékegységgel is rendelkezett a város. Hunyadi Mátyás halálát követően azonban megtorpanás következett be a gazdasági fejlődésében az ország helyzetéből következően.

Fehérvár fekvésének köszönhetően a szarvasmarha-, a gabona-, a bor- és a sószállítás egyik fontos központjává/állomásává vált. Rendszeresen érkeztek kereskedők is minőségi portékával (például kölni posztó, ezüst edények, prémek) a fennmaradt peres ügyek tanúsága szerint. A város vásárai a távolsági kereskedelemben is jelentős szerepet játszottak, a vámján a veszprémi püspökség és a fehérvári káptalan osztozott. A piackörzete 30 kilométert ölelhetett fel, mert kiterjedését korlátozta Buda, Esztergom, Győr és Veszprém városoké, továbbá terjeszkedésének gátat szabott a Bakony, a Vértes és a Pilis. Öt sokadalommal (január 6., május 22., augusztus 3., 20., november 5.) rendelkezett Fehérvár, ezért több piaci szintér feltételezhető a párhuzamok (Buda, Eger, Pécs) ismeretében. A városból

legalább három piac (belváros, *Civitas Exterior*, Sziget) meglétéről rendelkezünk okleveles adattal, de árusítóhely lehetett a johannita kolostor környékén is az átutazó forgalom következtében. A legnagyobb vásártér a belvárosban (*Theatrum Civitatis*, ma Városháztér) volt, melyet a 20. század első feléig használtak és a mai napig őrzi a tér az egykori funkcióját. A Budai külvárosban vagy a mai Piac téren kapott helyett a „Búzapiac”.

A városban működő egyházi és a világi intézmények a történeti és a régészeti adatok alapján komoly apparátust igényeltek feladataik ellátásában. Topográfiai elhelyezésük azonban bizonytalan, mert a mai város rátelepült a középkorra, ezért igen nehezen foghatók meg a fennmaradt falmaradványok és nehézkessé vált az értelmezésük, funkciójuk meghatározása. A Szűz Mária-prépostság templomán kívül bizonyíthatóan két helyen (Rózsa utca, II. János Pál pápa tér) kerültek csak elő templommaradványok. A rendelkezésünkre álló adatok alapján úgy vélem, hogy az eddigi feltételezéseknek megfelelően a Szent Kereszt-plébániatemplommal, valamint a Szent Péter-plébániatemplommal azonosíthatók a felszínre került falmaradványok. A nyugati szárazulat jelentős átmenő forgalommal rendelkezett a kereskedelmi- és a zarándokútvonalak révén, ezért a szerzetesrendek korán megjelentek a külterületen, elsősorban ispotályos feladatokat ellátva. A megnövekedett lakosság lelki szükségleteinek kielégítése szintén több egyházi intézmény működését tette szükségessé. A Szigeten feltárt falmaradványok egyértelműen nem kapcsolhatók templomokhoz vagy kolostori épületegyüttesekhez, azonosításukhoz további kutatás szükséges. Az egykori Budai külváros területén eddig nem került elő egyházi épület, valamint temető részlete sem, annak ellenére, hogy a források több egyházi intézmény létéről tudósítanak.

A vásártér körül sejthető a városháza, a veszprémi püspök palotája, a söraktár, a kiemelt jelentőségű iparosok (például ötvösök) műhelyei és a finomabb portékát árusító kalmárboltok.

A belváros középkori utcaszerkezetét megőrizte a mai város, de a külterületét két nem lehet rekonstruálni hódoltság kori teljes pusztulásuk miatt. A *Castrum Albense* északi és déli része három-három, északkelet-délnyugati irányú, keskeny utcával rendelkezett, amelyek egy kelet-nyugati irányú térbe, a *Theatrum Civitatis*-ba futottak össze. Két kapun keresztül (északi, nyugati) lehetett megközelíteni, melyek fokozott erősített kiépítése a 15. századra tehető. A Szent Anna-kápolna előtti területen feltárt Árpád-kori gödörházat követően elterjednek a Fachwerk-típusú lakóházak (további, ilyen szerkezetű ház maradványa került elő a püspöki székesegyház alatt), valamint a kőfalú épületek. A szerkezetüket, beosztásukat tekintve nagy változatosságot mutatnak, és a háromhelyiséges házak fejlődése hasonló a közép-európai városokéhoz.

A helyi műhelyek lokalizálásában az utcanevek is segítséget nyújtottak, feltételezve az azonos mesterségeket űzők egy helyre történő tömörülésüket. A belvá-

rosban húzódott a Csiszár utca (1546), a Sziget külvárosban pedig a Zsemlyesütő utca (1484).

Az üzletek azonosításában az épületek alaprajzi sajátosságai és elemei nyújtottak segítséget. A borkimérésre és egyéb árusító tevékenységre alkalmas kőépületet a középkori belvárosban több helyen (Arany J. u. 13., Jókai u. 2., 3., Kossuth utca 9., Oskola utca 2., 6., Rózsa utca 4.) sikerült feltárni, melyek egy része több osztatú, emeletes és alapincézett volt.

A feldolgozott leletek ismertetése az előkerülési helyüknél kapott helyett. A munka során egyértelművé vált, hogy a helyi előállítású árucikkek alapvetően nem különböznek a jelentősebb középkori központok anyagától.

A legtöbb iparágat kizárólag okleveles adatokból ismerjük. A fémfeldolgozás terén mutatható ki nagy változatosság a foglalkozások terén. A város ruházati- és a textiliparára vonatkozóan szinte csak az írott források nyújtanak információt. Ugyanez jellemző a bőrfeldolgozásra is, mert a hazai körülmények nem teszik lehetővé a nyersanyagok konzerválódását, megőrzését. A helyi szabók és mészárosok nevei maradtak fenn a legnagyobb számban. A magasabb színvonalú portékákat előállítók között ötvösök, bronzművesek, üvegfestők szerepelnek. Legkorábban a fazekasság és a fémfeldolgozóipar mutatható ki a leletanyag alapján, de 1373-ból rendelkezünk az első foglalkozásnévről (csapó) okleveles adattal. Többségében a 15. század második feléből maradtak fenn mesterségeket jelölő nevek, de nem adnak egyéb információt (például társadalmi helyzet, műhelyük elhelyezkedése, etnikum). A 14. századtól meginduló gazdasági fejlődésnek köszönhetően megemelkedhetett a helyi kézművesek száma, melyet a leletek nagy változatossága és mennyisége is alátámaszt. Valószínűleg magyarok alkották a kézművesiparosok többségét, de a város központi szerepének köszönhetően idegen népelemek (latinok, németek) is letelepedtek, magukkal hozva saját mesterségbeli tudásukat.

A fazekastermékek által őrzött formai-tipológiai sajátosságok a termelési eljárásokról, műhelyfogásokról tanúskodnak. A 13. századtól a háziipari kereteket felváltotta a kézműipari jelleggel történő előállítás a megnövekedett igények révén. A vizsgált anyagban ez érzékelhető a hasonló vagy azonosnak tűnő darabok tömeges megjelenésében.

A bemutatott leletanyagok a konyhai és asztali célra szánt, mindennapi használatra készült kerámiát ölelik fel. A kora Árpád-kortól a 16. századig tárgyalt termékek általánosságban az ország középső területének típusába illeszkednek. A kül- és a belváros helyi készítésű kerámiája alapvetően megegyezik a többi város kerámiaanyagával. A külföldi termékek nyugatról, német és osztrák, valamint olasz területekről érkeztek. A díszkerámia (majolika, kőcserép) alig képviseli magát a vizsgált anyagban. A kályhacsempék száma elenyésző, ebből ítéltetően más-csempéből épített kályhák a társadalom vezető rétegéhez tartozó tulajdonosok – főurak, egyházi előjárók – házaiban álltak, míg a módosabb polgárok az egy-

szerű szemeskályhakkal, mázatlan csempékből épített kályhakkal voltak kénytelen megelégedni. Az építészeti kerámiamaradványok között padlótegglák és téglák fordulnak elő.

A helyi fazekasművességre elsősorban az udvari műhelyek voltak hatással, ezért egyértelműen sajátos termékvonás nem mutatható ki az anyagban. A fehér kerámia kisebb hányadát képviseli a leletegyüttesnek, készítésére alkalmas agyag valószínűleg nem volt a környéken, és távolabbi vidékről sem hoztak ilyen agyagot. Ennek kompenzálására a vörösre és sárgára égett edények között jelen vannak a jobb minőségű portékák.

A bel- és a külvárosból származó fém használati tárgyak a kidolgozásuk és a formájuk alapján hasonló képet mutatnak más települések feldolgozott (Buda, Decs-Ete, Kána, Ozora) leletanyagaival. A mindennapi élet eszközeit az egyszerűség jellemzi. Előfordulnak közöttük gyengébb minőségű termékek is, mert szélesebb kört kellett kielégíteni a helyi kézműveseknek. A leleteken nem láthatók mesterjegyek és díszítőmotívumok sem.

Az igényesebb termékek iránti keresletet a városban működő világi és egyházi intézmények, valamint a módosabb polgárok biztosították az itt élő iparosok számára. A műhelyek a termékeik előállításához szükséges adottságoknak megfelelően, vagy a felvevő piachoz közel csoportosultak. A nagyobb szennyeződéssel, tűzveszéllyel járó, továbbá vízigényes mesterségek (például varga, tímár, kovács) a külterületeken kaptak helyet, a finomabb portékát készítőket a belvárosban keresendők. Fehérváron színesfémet megmunkáló műhely a korai uralmi központ területén és a piac körül feltételezhető az olvasztó-, valamint öntőtégelyek előke-rülési helye alapján.

A templomi felszerelések egy részét helyi műhelyekben állították elő, átvéve az adott korszakra jellemző stílusjegyeket, esetleg mintakönyvekből dolgozva. A körmeneti és az ereklyetartó keresztet helyi öntőformával készülték.

Különleges termékeket képviselnek III. Béla és Anna sírleletei, mert a hatalmi jelvények egyszerűbb változatai kizárólag temetkezési céllal készültek, így az is feltételezhető, hogy egy, a prépostsághoz kapcsolódó műhelyben készültek.

Az ötvös emléanyagban a legnagyobb számban előforduló tárgyak a gyűrűk. A gyűrűfejekon látható minták nagy változatosságot mutatnak, a vésési technikák alapján több iparos készíthette bronzból és ezüsből ezeket a termékeket.

Az üvegtárgyak szoros kapcsolatot mutatnak az ország királyi székhelyein, illetve városaiban feltárt leletekkel. A település lakói mindennapi szükségleteik kielégítésére használt tárgyaik zömét helyi termékként, helyi piacokon szerezhették be, de jelen vannak az import darabok is. Fehérvári gyártásra utal a belvárosból másodlagosan előkerült üvegsalak. A velencei üvegek 14. századtól jelennek meg a városi leletanyagban a kereskedelmi útvonalnak köszönhetően. A bizánci hatás is kimutatható a cseppes pohárkák esetében. A helyi műhelyek szintelen, szürkés-

fehér és zöld színben állították elő termékeiket. A régészeti feltárásokból előkerülő üvegleletek mennyisége alapján kevés üvegtárgyat készítettek és használtak. A leletek között többségében asztali edények (palackok, poharak) fordulnak elő.

A rendelkezésünkre álló adatok alapján a városban jelentős posztókereskedelem folyt, a helyi gyártású termékek mellett külföldről (például Aachen) is szállítottak szövetet. Az egykori Sziget területén húzódik a mai Csapó és a Selyem utca, de középkori megnevezésük nem ismert. Az utóbbi a Vargacsatorna-part mentén helyezkedik el, mely felveti annak a lehetőséget, hogy korábban is ezen a területen működhettek a textil- és a bőrkészítés vizet igénylő ágazataival foglalkozó mesterek. A forrásokban szereplő foglalkozásnevek szerint legalább kilenc szabó folytatott tevékenységet a 13–16. század között, de az nem tudható, hogy egyszerre hány mester dolgozott. A bel- és a külvárosban is egyaránt működhettek, kielégítve a helyi lakosság különböző igényeit. A tárgyi hagyatékot tekintve a szabászathoz köthető gyűszű került elő a középkori Sziget területéről és a belvárosból két szabászolló.

A Rác utcában meszesgödörök nyomaira bukkantak, és a tímárok munkájához tartozott az áztatás. Az égetett meszet a bőr szőrtelenítésére használták.

A források késői volta ellenére bőrfeldolgozó iparral a középkor évszázadaiban (például 1384 Benedek szíjgyártó, 1544 *Erszénjártó Gergel*) is számolhatunk. A nyersanyag feldolgozása mellett a viseleti és használati tárgyak készítői is tevékenykedtek. A tárgyi hagyatékukat tekintve kizárólag a lábbelik őrződtek meg.

A város területéről több, csontmegmunkáláshoz használatos eszköz (fúró, véső) ismeretes, alátámasztva a helyi műhelyek meglétét.

A Szent István alapította Szűz Mária-prépostság a koronázótemplommal, egyben királyi temetkezőhellyel a királyi építkezések révén jelentős építkezések színhelye volt, bizonyára példaadó szereppel. A megtelepedő szerzetesrendek kolostorainak megépítéséhez, majd esetleges átépítéséhez, bővítéséhez jelentős építőtevékenység kapcsolódott.

A kőfaragványokat tekintve Fehérvár jelentőségéből fakadóan a 11. századtól folyamatos az emlékanyag, amelyben a város fejlődésének megfelelően a gótikus faragványok száma a legnagyobb. Többségében építészeti tagozatok (boltozati bordák, nyíláskeretek részletei) maradtak meg, de finomabb kidolgozású, magasabb szakmai tudást igénylő darabok (kis fiatorony) is előfordulnak. A stílusukat tekintve a Szűz Mária-prépostság temploma szolgált mintául, és vélhetően a társaskáptalan számára dolgozó műhely más, jelentős építkezéseken is dolgozott. A város területéről reneszánsz faragvány nem került elő, mert a 16. századig a polgárság körében valószínűleg nem honosodott meg ez a stílus.

Az írott forrásokból gazdag állatállománnyal és jelentős számú földbirtokkal rendelkező városi lakosság bontakozik ki előttünk. A település környékén folyó patakok megfelelő vízienergiát biztosíthattak a malmoknak. Fontos szerepet töltött be a szőlőművelés is a gazdaságban az oklevelekben szereplő adatokból kö-

vetkeztethetően. A belvárosban feltárt középkori pincéknek a bor elhelyezésében jelentős szerepe lehetett. A húsellátás biztosításában nemcsak a környékből származó állatoknak volt szerepe, hanem a városon áthaladó kereskedelmi utak révén ideérkezett lábon hajtott állatoknak is. A mocsaras területek megfelelő vad- és halállományt biztosítottak. A nyersanyag-feldolgozás a bel- és a külvárosokban is egyaránt megtörtént.

Tervezett kutatásaim következő lépcsőfokát a természettudományos vizsgálatok bevonása jelenti, ennek segítségével a rendelkezésre álló gyér forrásadottság ellenére újabb információkhoz juthatok a készítéstechnikákra, nyersanyagok származására és a helyi termékek specifikumára vonatkozóan. A város topográfiájának tisztázásához és az épületek pontos lokalizálásához további régészeti feltárások, valamint a már korábban megismert objektumok hitelesítő kutatása szükséges.

A disszertáció az alábbi linken érhető el: <https://pea.lib.pte.hu/handle/pea/23629>